

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ

DERGİSİ

Beşeri Bilimler — Humanities

Vol. 6 — 1978

CIHAN HARBİ YILLARINDA İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN İŞE POLİTİKASI

Zafer Toprak^a

ÖZET

I. Dünya Savaşı ile birlikte, Osmanlı topraklarında ekmek, şeker, gaz vb. zaruri ihtiyaç maddeleri darlığı başgösterir. İttihat ve Terakki duruma müdahale eder ve İstanbul murahhası Kemal Bey'in başkanlığında Heyet-i Mahsuse-i Ticariyye'yi kurarak, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerin işe işlerini yüklenir. Ancak giderek yoğunlaşan yolsuzluk söylentileri üzerine görevi Şehramaneti ve belediyelere devreder.

Savaşın uzamasıyla işe sorunu önemini artırır. Almanya'daki işe örgütü örnek alınarak Merkez ve Taşra İşe Heyetleri kurulur. Sivil yönetimin işecilikte başarılı olamaması üzerine, işe işleri askeri yönetime verilir ve ordu komutanları başkanlığında işe mıntıkaları oluşturulur. Bu arada denetleyici nitelikte bir İşe Meclisi toplanır. Bu kez de vagon ticareti söylentileri dolasmaya başlamıştır. 1918 ortalarında sorun bakanlık düzeyinde ele alınır ve İşe Nezareti kurularak başına Kemal Bey getirilir.

Savaş yılları boyunca İttihat ve Terakki'nin işe politikası istikrarlı bir gelişim gösterememiştir. Karneden narha kadar değişik yöntemlere başvurulmuşsa da etkin bir çözüm getirilememiştir.

1914 Ağustos'u başında I. Dünya Savaşının patlaması ve Osmanlı ordusunun seferber edilmesiyle önce İstanbul'da, sonra diğer kentlerde işe sorunu ortaya çıkmıştı. Taşıt araçlarının büyük çoğunluğu orduya devredilmiş, limanlardaki erzağa ordu tarafından el konmuştu.

^a Beşeri Bilimler Bölümü, Boğaziçi Üniversitesi.

O yıllarda temel besin maddesi ekmek için gerekli un büyük ölçüde Romanya, Rusya ve Marsilya'dan getirtiliyordu. Savaş sonucu Çanakkale Boğazı'nın kapatılması, Rusya'nın savaşa girişi ve Romanya'da un fiyatlarının yükselişi kısa sürede İstanbul'da un sıkıntısına yol açmıştı.

İstanbul Ticaret Odasının seferberlik ilanından dört gün önce Emanet'e yazdığı bir tezkerede dış ülkelerden İstanbul'a gelen un miktarının giderek azaldığı belirtiliyor, ilgililerin dikkati çekiliyordu. Şehramanetin yaptığı araştırma sonucu İstanbul'a ithal edilen un miktarının 25 bin çuval olduğu, savaşla birlikte bunun 8 bin çuvala düştüğü saptanmıştı. Fiyatlarda da benzer gelişmeler izlenmiş, unun çuvalı 90 kuruştan önce 140 kuruşa ve birkaç gün içinde 300 kuruşa yükselmişti. Piyasa kısa sürede karışmış, değirmenciler, uncular ve fırıncılar arasındaki ticari ilişkiler bozulmuştu. Ekmekçiler değirmencilerin insafsızlığından, değirmenciler buğdaysızlıktan yakınıyorlardı.

İstanbul'da ekmek buhranı başgöstermişti. Bu durum hükümeti ivedi önlemler almaya sevk etmiş, sorunu görüşmek üzere İstanbul valisi, Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıfları ve ilgili Ticaret Odası üyeleri Dahiliye Nazırı başkanlığında Vilayette toplanmışlardı. Toplantıda Emanet muavini Sezal Bey, genel müfettiş Lütfü Bey ve Ticaret Odası başkanı Abud Efendiden oluşan bir komisyon kuruldu. Ticaret Odasındaki ilk oturumunda komisyon, bazı uzman kişileri de davet ederek narh sorununu görüşmüş ve 5 Ağustos 1914 tarihinden geçerli olmak üzere unun çuvalını 110 kuruş ve ekmeğin kilosunu 55 para olarak saptamıştı. 12 Ağustos'ta ekmeğe 5 para daha zam konarak fiyat 60 paraya yükseltildi.

Ancak bu fiyatları çok düşük bulan zahireciler elde mevcut unu gizlemeye ve el altından yüksek fiyatla satmaya başlamışlardı. Fırıncılar da ekmek narhının yükseltilmesi için Emanete başvurmuşlardı. Seferberlik ilanı üzerine Anadolu demiryollarına el konarak bir ayı aşkın bir süre asker sevkiyatıyla uğraşmış, bu süre boyunca ithal un yanı sıra Anadolu'dan da buğday ve un getirilememişti. Ayrıca tüccarın elinde bulunan un stoklarının bir kısmına ordu tarafından el konmuştu.

Seferberliğin ilk sevkiyatının son bulması üzerine Anadolu hattında tüccara günde 30 vargon ayrılmış, gerek Anadolu'dan gerekse dış ülkelerden getirilecek mala ordu tarafından el konulduğu takdirde Emanet'çe tazmin edileceği bildirilerek tüccarın tereddüdü giderilmeye çalışılmıştı.

Diğer taraftan bizzat Emanet adına zahire mubayaası düşünülüyordu. 28 Kasım günü Emanet, gerek kendi yerinde, gerekse piyasada bulunan unun kentin ancak dört günlük ihtiyacını karşılayabileceğini görmüş, Bulgaristan'dan un getirtmeye karar vermişti. Ancak bu unun ithaliyle ekmek fiyatının iki kuruşa yükseleceği hesaplanmıştı. 60 paralık narhın sürdürülmesi zorunluluğu nedeniyle fiyat farkının Emanet'çe ödenmesi uygun görülmüş, Babiali'ye başvurularak gerekli bakanlar kurulu kararı alınmıştı.

Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye

İstanbul'un iaşesi sorununun tüccar eline bırakılamıyacağı giderek İttihatçı çevrelerde benimsenmeye başlıyordu. İttihat ve Terakki 1916 Genel Kongresine İstanbul muharrası Kemal Bey'in sunduğu izahatnamede bu olgu şu satırlarla vurgulanacaktı:

"Emanet'in mubayaa tarikiyle elde ettiği unların killeti ve Anadolu hattından verilen vagonlarla istediği emtiayı nakl selahiyetini haiz olan tüccarın nef-i ticarisi ziyade olan emtianın celbine rağbeti ve buğday getiren tüccarın da biraz biinsafane hareketi yüzünden buğday fiyatı daima meyyâl-i irtifa bir vaziyette kaldığı gibi tüccar vasıtasıyla miktar-ı matlub ihtiyacın temin edilemeyeceği de iki kere ikinin dört ettiği gibi anlaşılmış idi."

İstanbul'un un ihtiyacına köklü bir çözüm getirmek amacıyla Emanet, Ekmekçiler Cemiyeti katibi İzzet Bey'in başkanlığında bir "ticarî teşkilât" oluşturmaya karar vermişti. Heyet-i Mahsuse-i Ticariye adını alan bu örgütün denetimini Kemal Bey üstlenmişti. Ordu heyete zahire taşımak için günde 40 vagon devrediyordu. Heyetin değirmenlere el koyma yetkisi vardı. Anadolu'dan buğday satın alıp İstanbul'a sevkmesi için heyete avans verilecekti.

İzzet Bey'in girişimleri sonucu Heyet-i Mahsuse-i Ticariyye, Konya tüccarlarıyla, İstanbul'a günde 20 vagon sevkedilmek üzere 3.600 vagon buğday için sözleşmeye gitmişti. Aynı tür sözleşmeler Ankara, Eskişehir, Karahisar, Ereğli, Karaman gibi zahire merkezlerinde de imzalandı.²

1914 Ekim'inden 1915 Ekim'ine kadar mubayaa işlemleri Heyet-i Mahsuse-i Ticariyye yedinde sürdürülmüş ve Anadolu'dan satın alınıp getirilen buğday İstanbul'daki değirmenlerde öğütülerek Ekmekçiler Cemiyeti aracılığıyla fırınlara dağıtılmıştı. Bu tarihten itibaren mubayaa işlerini sermayesini kısmen Heyetin sağladığı Anadolu Milli Mahsulat Şirketi üstlenmişti. Buğdayın öğütülme işi ise Şehramaneti'nce kurulan Tahniye İdaresi'ne devredilmişti. Şubat 1916 başına kadar Anadolu Milli Mahsulat Şirketi bu alandaki faaliyetini sürdürmüş, bu tarihte sözleşmenin sona ermesi üzerine mubayaa işlemlerini Emanet'e devretmişti.

Heyet-i Mahsuse-i Ticariyye buğday yanı sıra şeker, gaz, bulgur, zeytin gibi diğer zarurî ihtiyaç maddelerini de temin ediyordu. Narh koyulan ikinci madde şeker oldu. Karadeniz'de Osmanlı-Rus deniz çatışması duyulur duyulmaz şeker fiyatı 24 saat içinde 3,5 kuruştan 10 kuruşa yükseldi. Şehremini Cemil Paşa narh yöntemine taraftar olmamasına rağmen bu yola başvurmak zorunda kaldı.³ Şekerin okkası 5 kuruş olarak saptandı.

Heyet-i Mahsuse-i Ticariyye'nin iktisadî faaliyetleri kamuoyunda bir dizil söylentilere yol açmıştı.⁴ Fırka elliyle kişilerin zengin edildiği görüşü giderek yaygınlaşıyordu. Sorun 1916 İttihat ve Terakki Kongresine getirilmiş, İstanbul Murahhası Kemal Bey İstanbul'un bir sene üç aylık iaşe işlerini kapsayan bir izahatname sunmuştu.⁵ Kongrede oluşturulan bir komisyon Heyet-i Mahsuse-i Ticariyye ve ilgili şirketlerin hesaplarını tetkik etmiş ve sunduğu raporda Kemal Bey'in girişimlerini takdirle karşılamıştı.⁶

Şubat 1916'da Şehremini İsmail Canbolat Bey iaşe işlerinin Emanet'çe devralınması için hükümete başvurmuş ve gerekli ödeneği sağlamıştı. 5 Mart 1916 tarihinde yayımlanan bir yasayla ekmeklik sıkıntısı çeken yörelerin ihtiyaçlarını belediyeler adına ordu sağlayacaktı.⁷ Bu amaçla Hazine, Harbiye Nezareti'ne 500.000 bira avans vermişti. Yemeklik zahire ulaşım masrafları da eklenerek Harbiye Nezareti'nce saptanacak bir fiyat üzerinden belediyelere teslim edilecekti. Zahire halka, Harbiye, Maliye ve Ziraat Nazırlarının tayin edecekleri fiyat üzerinden dağıtılacak, bedeli haftada bir mal san-

dıklarına verilecekti. Bu meblağlar Maliye Nezareti'nce tekrar Harbiye Nezareti'ne avans olarak dönecekti.

23 Mart günü yayımlanan bir geçici yasayla bu kez Emanet'e 500.000 liralık bir avans öngörülüyordu.⁸ Bu avans bir sene müddetle faizsiz olarak verilmişti. Zahire ve diğer zarurî ihtiyaç maddeleri halka Şehramaneti tarafından tayin edilen bir mesul heyet aracılığıyla dağıtılacaktı. 10 Nisan tarihinde taşra belediyelerine de aynı şartlarla 100.000 lira kadar avans ödenmesi uygun görüldü.⁹

Giderek Şehramaneti ve belediyelerin yetkileri genişletilmiş Mayıs başında belediyelerin değirmenlere ve fırınlara bedel karşılığı el koyma, besin maddeleri ve diğer zarurî maddelere azamî fiyat saptama ve söz konusu maddelerin satış suretlerini belirleme yetkisi tanınıyordu. Yasaya uymayanlar bir haftadan altı aya kadar hapis ya da beş Osmanlı altınından iki yüz Osmanlı altınına kadar para cezasına çarptırılacaktı.¹⁰

Ancak Şehramaneti ve belediyeler işe işlerini yürütmekte güçlük çekiyorlardı. İşe sorununun ülke çapında örgütlenmesi ve etkin bir dağıtım şebekesinin oluşturulması gerekiyordu. Hükümet savaşın uzaması üzerine müttefik ülkelerdekilere benzer bir örgütlenmeye girecekti.¹¹

Merkez ve Taşra İşe Heyetleri

25 Temmuz günü yayınlanan İşe Kanun-u Muvakkatı ile Osmanlı toprakları bölgelere ayrılacağı belirtiliyor, bir bölgeden diğer bir bölgeye zahire ihracı yasaklanıyordu.¹² Aynı geçici yasa ile Dahiliye Nazırı'nın başkanlığında, Harbiye Nezareti Umumi Levazımat Reisi, Maliye ve Ticaret Nezaretleri müsteşarları, Ziraat Bankası Umum Müdürü ile Dahiliye Nazırı'nın uygun göreceği iki kişiden oluşan bir Merkez İşe Heyeti oluşturuluyordu. Her türlü zahire ticareti bu heyete tevdi edilmişti. Alım satım işlerini yürütebilmesi için 3 milyon liralık bir ödenek ayrılmıştı. Bu miktar Kasım ayında 3,5 milyon liraya çıkarılacaktı.¹³

Geçici yasa ile ilgili tüzük 11 Eylül 1916 tarihinde yayınlanmış ve işe işlerinin etkin bir biçimde yürütülebilmesi için Osmanlı toprakları üç bölgeye ayrılmıştı.¹⁴ Birinci bölgeye dahil olan İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Aydın, Kastamonu vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kal'e-i Sultaniyye, Karasî, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar Sahib, Niğde, Menteşe ve Antalya livalarında buğday, un, arpa, mısır, ak darı, yulaf, çavdar, kaplıca, burçak ancak İşe Heyetinin vesikasını haiz mübayaa vekilleri tarafından satın alınabiliyordu. Merkez İşe Heyeti gerekli gördüğünde diğer hububat türlerini de yukarıdaki listeye ekleyebilecekti. Birinci İşe Bölgesi başkanlığına İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey getirilmişti.

İkinci bölgenin içerdiği Suriye, Beyrut, Adana vilayetleriyle, Halep, Kudüs-ü Şerif, Cebel-i Lübnan ve İçel livalarında yukarıda belirtilen hububatın alımı yöredeki en büyük mülki memur tarafından yapılacaktı.

Her iki bölgenin içermediği yöreler üçüncü bölgeyi oluşturuyordu. Bu bölgede hububat alım satımı serbest bırakılmıştı. Ancak gerek görüldüğünde, bu bölge de işe geçici yasasının kapsamına alınabilecekti.

Merkez İaşe Heyeti dış ülkelere hububat ithali için özel satınalma komisyonları gönderabiliyor, ya da tüccarla hububat ithali için sözleşmeye gidebiliyordu. Geçici yasa gereğince Merkez İaşe Heyeti topladığı hububatı saptadığı fiyat üzerinden orduya ve halkı muhtaç yörelere devredecekti.

Genel müdürlüğüne Almanya devlet hububat örgütü kurucularından Hugo Mayer'in getirildiği Merkez İaşe Heyeti iki komisyondan oluşuyordu: Ekmek Komisyonu ve Havaic-i Muhtelif Komisyonu.¹⁵ Komisyonlardan ilki İstanbul ve çevresinin İaşesi için kente buğday getirip öğütüyor ve bunları fırınlara dağıtıyordu. Havaic-i Muhtelif Komisyonu ise sekiz on kalemi bulan zaruri ihtiyaç maddelerini sağlamakla yükümlüydü. Anadolu'dan hububat yanı sıra bulgur, pirinç, patates, yağ, Romanya'dan fasulye ve petrol getiriyordu. Merkez İaşe Heyetinin bütün bu ticari faaliyetleri hükümetçe sağlanan avanslarla gerçekleştiriliyordu.

Heyet fiyatlara narh yoluyla doğrudan müdahaleden kaçınıyor, zaruri ihtiyaç maddelerinin düzenli bir dağıtımıyla fiyat artışlarının önlenebileceği savunuyordu.¹⁶ Genel Müdür Hugo Mayer izlenen politikayı şöyle özetliyordu:

"...tecrübeler neticesinde anlaşıldığı üzere narh vaz'ı malın ortadan galib olmasına sebep oluyor. Bizim tuttuğumuz usul bizzat erzak mübayaaya ederek vesika mukabilinde halka satmak ve umumî surette piyasaya müdahale etmemektir. Mamafih tevziat başladıktan sonra piyasa fiyatlarının kendi kendine hâl-i itidale döneceği memuldir."¹⁷

Merkez İaşe Heyetinin vilayet ve kaza merkezlerindeki faaliyetlerini Vilayet ya da Müstakil Liva Tali Heyetleri üstlenmişti. Bu heyetler bölgenin en büyük mülki amirinin başkanlığında, yerel idare meclisi, belediye meclisi ve ticaret odası üyelerinden birer kişi ile askeri kumandan ve Ziraat Bankası müdür ya da bir memurundan oluşuyordu. Hububat alım işi bu heyetler tarafından tüccar arasından seçilecek mübayaaya vekilleri aracılığıyla görülecekti. Mübayaaya vekilleri kendilerine ayrılan yörelerde "ihtiyacından fazla mahsul bulunan" her şahsın ürününü Merkez İaşe Heyetinin saptadığı fiyattan satın almaya yetkiliydiler. Üretici ya da tüccar da "mahsul fazlasını" söz konusu fiyattan satmaya yükümlüydü. Mübayaaya vekillerine gördükleri hizmet karşılığı yüzde iki ile dört arası bir komisyon ödeniyordu.

Oluşturulan İaşe heyetleri yanı sıra, İstanbul'da Şehramaneti'nin, taşrada ise belediyelerin yetkileri genişletiliyordu. 7 Ağustos 1916 tarihinde yayınlanan bir geçici yasa ile Şehramaneti, İstanbul için gerekli odun, kömür, besin maddeleri ve diğer zaruri ihtiyaç maddelerinin taşınması için gerekli kara ve deniz taşıt araçlarıyla, besin maddesi üreten fabrika ve imalathaneleri ve bu malların saklanması için gerekli mağaza ve antrepoları bedelini ödeyerek kiralayabiliyor ya da satın alabiliyordu.¹⁸ 1917 Nisanında ise İstanbul'da Şehramaneti'nin, taşrada belediyelerin belli başlı besin maddelerine ve diğer zorunlu ihtiyaç maddelerine azami fiyat koyabilecekleri ve gerektiğinde bu fiyat üzerinden satın alıp dağıtımına gidebilecekleri bir yasayla belirleniyordu.¹⁹

12 Nisan 1917 tarihinde çıkarılan bir tüzük ile İaşe bölgeleri yeniden düzenleniyor, Osmanlı toprakları bu kez beş bölgeye ayrılıyordu.²⁰ Her bölgede Umumi İaşe Merkez Heyetine bağlı Mıntika Merkez Heyetleri oluşturuluyordu.²¹ Bu tüzük ile eskisine oranla yerel İaşe kuruluşlarının yetkileri genişletilerek yörenin somut koşullarına uygun bir-

mubayaa işmine gidilme amaçlanıyordu. Ayrıca komisyon üzerine iş gören mubayaa vekilleri maaşa ya da adata bağlanıyordu.

İaşe Umum Müdürlüğü

İaşe sorununun merkez ve taşra iaşe heyetlerince çözümlenemeyeceği anlaşılınca görevin bir kez de tüm taşıt araçlarını savaş nedeniyle elinde bulunduran Harbiye Nezaretine verilmesi düşünülmüştü.²² 18 Ağustos 1917 tarihli İaşe-i Umumiyye Kararnamesiyle Harbiye Nezaretine bağlı bir İaşe Umum Müdürlüğü oluşturuluyordu.²³ Seferberlik süresince ordu, kurumlar ve ihtiyacı olan yöreler halkının iaşesi bu müdürlüğe devrediliyordu.

Kararname gereğince Birinci Ordu dışında Osmanlı ordularının her birinde bir Mıntika İaşe Heyeti kuruluyordu. İaşe mıntikaları orduların numaralarıyla isimlendiriliyordu. Birinci İaşe Mıntikası İaşe işleri Harbiye Nezaretinde kurulmuş olan İaşe Umum Müdürlüğünce yürütülecekti. Bu mıntika İstanbul, Edirne, Kastamonu, Konya, Ankara vilayetleriyle Çatalca, Biga, İzmit, Bolu, Afyonkarahisar, Kütahya, Eskişehir, Niğde sancaklarını kapsıyordu. Vilayet ve müstakil mutasarrıflıklar merkezlerinde Mıntika İaşe Heyetlerine bağlı olarak İaşe Komisyonları kurulmuştu.²⁴

Mıntika İaşe Heyetlerinin başlarında Ordu kumandanları bulunuyordu. Heyet Üyeleri Ordu mıntikası dahilindeki valilerle müstakil mutasarrıflıklar ve bunların defterdar ve muhasebecilerinden oluşuyordu. Mıntika İaşe başkanlığınca gerek görüldüğünde askeri ve mülki memurlar dışından da üye alınabiliyordu.

Vilayet, liva ve kazalarda kurulan İaşe komisyonlarına mahalli en büyük mülkiye memuru başkanlık ediyordu. Komisyonlarda, yöredeki en yüksek rütbeli askeri kumandanla, jandarma komutanı, en yüksek rütbeli mal memuru ve İdare ve Belediye meclisi üyelerinden seçilmiş kişiler yer alıyordu.

İaşe Umum Müdürlüğü İstanbul'un İaşe sorununu bizzat üstlenmişti. Aldığı önlemlerin başında İstanbul'da ekmeklik ve yemlik hububatın alım satımının yasaklanması gelyordu. Vilayet dahilinde bu tür hububattan çiftçinin elinde bulunan miktar, kendi ihtiyacı ve tohumluk ayırdedildikten sonra İaşe Umum Müdürlüğü adına satın alınacaktı. Bakkal ve tüccar mağaza ve depolarında bulunan bulgur, un, makarna, şehriye, irmik ve benzeri unlu mamuller, zeytinyağı, zeytin tanesi, şeker ve pirinç stokları İaşe Umum Müdürlüğüne devrediliyor ve bundan böyle bu malların alım satımı yasaklanıyordu.²⁵

Ayrıca francalacı, pastacı, simitçi, börekçi, tatlıcı ve bu tür esnafa un verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu doğrultuda esnafın elinde bulunan un stoklarına bedeli ödenerek, el konmuş ve Fırınlar İdaresine devredilmişti.

İaşe Umum Müdürlüğü bu arada sosyal içerikli bir dizi önleme başvurmuştu. Fıkaranın yalnız ekmek tükettiği, zenginlerin ise et ve pirinç gibi şeyleri ekmek yerine ikame edebildikleri göz önünde bulundurularak fakir halka daha fazla ekmek verilmesi öngörülmüştü. Ayrıca ağır iş görenlere vesikaları yanısıra günde 250 ila 750 gram arasında ekmek ilaveten dağıtılması kararlaştırılmıştı.

Gaz dağıtımında da benzer sosyal kaygularla hareket edilmmişti. Almanya ve Avusturya-Macaristan'daki uygulamalar örnek alınarak gaz dağıtımında nüfus başına eşitlik ilkesinden çok gerçek ihtiyaç dikkate alınıyordu. Böylece kısmen gaz spekülasyonunun önüne geçilmiş olunuyordu.²⁶

Ekmeklik, yemeklik ve yemek hububatın satın alınması ve gerekli yerlere dağıtımı, yabancı ülkelerden hububat ithali İaşe Umum Müdürlüğünün görevleri arasındaydı. Umum Müdürlük ayrıca ordu ve halkın yakacağını sağlayacak, köylüye tohumluk dağıtacak, ekim alanlarını genişletecek, ekici için gerekli zirai araç ve gereçleri getirecekti.

25 Eylül 1917 tarihli bir kararname ile, o güne değin ordu mensuplarına yapıldığı gibi, devlet hizmetindeki memur, öğretmek, polis ve jandarmaya da her ay erzak dağıtımı başlıyor ve bu işle İaşe Umum Müdürlüğü görevlendiriliyordu.²⁷

Yönetimin Harbiye Nezaretine bağlı bir umum müdürlük aracılığıyla tek elden görülmesi İaşe işlerini bir ölçüde düzeltmişti. Ekmek sorunu kısmen çözümlenmiş, özellikle memurun İaşesi eskiye oranla olumlu gelişmeler kaydetmişti. Ancak spekülasyon girişimlerin önü bir türlü alınamıyordu. Ayrıca ordunun elindeki vagonların dağıtımı bir dizi yolsuzluklara yol açmış, halk arasında "vagon ticareti" söylentileri yoğunlaşmıştı. Ocak 1918'de tüccar tarafından ithal edilecek gaz ve şekerin satışının serbest bırakılması spekülasyonu bir kat daha arttırdı. Avusturya'dan kilosu 16-17 kuruşa alınan şekerin İstanbul'da serbest piyasada fiyatı 300 kuruşa kadar yükselmmişti.

4 Nisan 1918 günü İaşe-i Umumiye Kanunu ile İaşe Umum Müdürlüğünün yetkileri daha da genişletiliyordu.²⁸ Seferberlik süresince, ordunun, İstanbul halkının, taşrada muhtaç halkın, devlet nezdinde çalışan memur, öğretmen ve müstahdemin, resmî yatılı okul öğrencisinin İaşesi bu müdürlüğe veriliyordu.

Yasa gereğince üretici, aşar yanısıra bir o kadar ekmeklik ve yemekli hububatı, bedeli peşin ödenmek üzere, İaşe Umum Müdürlüğüne devredecekti. Gerek görüldüğünde, üretici bir misli daha teslim etmeye yükümlü kılınıyordu. Hububat yanısıra pirinç, çeltik, mercimek, merdümek, nohut, bakla, fasulye, bezelye, börülce, patates gibi diğer besin maddeleri de aynı işleme tabi tutuluyordu.

Satın alınacak ilk mislin fiyatı seferberlik öncesi son üç yılda her kazada cari olan ortalama fiyatın altı katı olarak belirlenmişti. İkinci misil için aynı fiyatın oniki katı uygun görülmüştü. Ortalama fiyatlar belediye meclislerince saptanıyordu.

Zeytin ve zeytinyağı üreticileri öşür yanısıra öşürün üç misli zeytin ve zeytinyağını İaşe Umum Müdürlüğüne satmakla yükümlüydüler. Fiyatları İaşe Umum Müdürlüğü yerel yöneticilerle ortak saptayacaktı.

Gerekli görülen yerlerde birer İaşe Komisyonu oluşturulmuştu. Komisyonlar yerel en büyük mülkiye memurunun başkanlığında o yöredeki en yüksek rütbeli askerî kumandan ile jandarma komutanından ve en yüksek dereceli mal memuru ile idare meclisi ve belediye meclisinden seçilen kişilerden kuruluyordu.

İaşe Umum Müdürlüğünde ayrıca bir İaşe Meclisi oluşturulmuştu. İstişari nitelikteki bu meclisin 22 üyesi vardı. Bakanlar kurulunca Ayan ve Mebusan meclislerinden altışar, İstanbul Vilayeti Umumi Meclisi, Belediye Umumi Cemiyeti ve Ticaret Odasın-

dan ikişer kişi seçiliyordu. İstanbul Başsavcısı, İaşe Umum Müdürü ve İdare reisliğinden iki kişi meclisin doğal üyeleriydi.

Meclis, İaşe Umum Müdürlüğünce küçük üreticiden ürünü devralınırken elinde kendi ihtiyacını karşılayacak tohumluk, ekmeçlik ve yemlik hububat bırakılmasını gözetmekte. Besin maddeleri üzerinde her türlü ihtikâr işlem ve girişimlerini önlemek, besin maddelerinin dağıtım biçimini ve miktarlarını saptamak, tüccara verilecek vagonların hak ve eşitlik ilkelerince dağıtımını denetlemek, ticarî nakliyat için demiryollarından ve deniz ulaşım araçlarından azamî oranda faydalanılmasını sağlamak meclisin görevleri arasındaydı. Meclis ayrıca İaşe işleriyle ilgili hususlarda halkın şikayetlerini inceleyecek ve bir karara bağlayacaktı.

Yapılan seçimler sonucu İaşe Meclisi üyeliklerine Ayan Meclisinden Salih Paşa, İbrahim Bey, Bohor Efendi, Ahmet Rıza Bey, Şükrü Paşa ve Nuri Bey, Mebusan Meclisinden Hüseyin Cahit Bey, Sason Efendi, Hamit Bey, Faik Bey, Fethi Bey ve Abdullah Azmi Efendi, Ticaret Odasından Mustafa Bey ve Mecit Karakaş Efendi, Vilayet Umumi Meclisinden Divan-ı Muhasebat üyeliğinden emekli Rifat Bey ve eski liman reisi Mustafa Bey, Belediye Umumi Meclisinden eski başkatip Cevat Bey ve Karakaş Nikolaki Efendi, İdare reisliğinden Dahiliye müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey ve Ziraat Umum Müdürlüğünde idare müdürü Lebib Bey seçilmişlerdi.²⁹

İlk toplantısını 20 Nisan günü yapan İaşe Meclisi Salih Paşa'yı başkanlığa getirmişti.³⁰ Meclisin beş ihtisas komisyonu bulunuyordu: Zürra'a Tohumluk Tevziini Nezaret Encümeni, Mevadd-ı Gıdaıyye Tevzi Encümeni, Men-i İhtikâr Encümeni, Vesait-i Nakliye Encümeni, Tetkik-i Şikayet Encümeni. İaşe Meclisi genel kurulu her hafta Cumartesi, ve Çarşamba günleri toplanıyor, diğer günler komisyon düzeyinde çalışıyordu.³¹

İaşe Nezareti

İaşe işlerinin ordu tarafından üstlenilmesi ve İaşe Meclisince denetlenmesi soruna çözüm getirmemişti. İaşeciliğin daha üst düzeyde ele alınması gerekiyordu. Nitekim bu işle uğraşacak bir İaşe Nezaretinin oluşturulması uygun görüldü ve başına, o güne değin bu sorunla yakından ilgilenen, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul murahhası Kemal Bey atıldı.³²

30 Temmuz 1918 günlü İaşe Nezareti Hakkında Kararname yeni bakanlığın kuruluş amacını ordunun, muhtaç halkın ve devlet memurlarının İaşesi için gerekli besin maddelerinin ve diğer zarurî ihtiyaç maddelerinin sağlanması ve fiyat artışlarının önlenmesi olarak saptamıştır.³³ Ayrıca kamu hizmeti gördükleri bakanlıkça onaylanacak kurumların ve derneklerin ihtiyaçları da bu bakanlıkça karşılanacaktı.

Bakanlık amacına yönelik her türlü alım satımda bulunabiliyordu. Gerekli gördüğü alanlarda sinai işletmeler kurarak doğrudan üretime girişebilecekti. Bu nedenlerle bakanlığa beş milyon liralık bir ödenek ayrılmıştı. Üretimin arttırılması ve gerekli yerlere sevki için bakanlıkça talep olunacak miktarda asker Harbiye Nezaretince bu bakanlığın emrine tahsis edilecekti. Demiryolu ve karayolu taşıt araçlarından asker, mühimmat ve harb levazımı taşınmasına ayrılmış olanlar dışındaki vagon ve motorlu araçlar bakanlığa devrediliyordu. Seyrüsefain İdaresi de gerekli deniz taşıt araçlarını bakanlık emrine veriyordu.

Hükümet aynı olarak topladığı öşürü, Maliye ve İşe Nezaretlerinin ortak saptadıkları fiyat üzerinden İşe Nezareti devredecekti. Ayrıca Osmanlı müttefiklerinin işgali altında bulunan Romanya ve Ukrayna gibi ülkelerden Osmanlı devletinin payına düşen her türlü ürün bakanlığın emrine veriliyordu.

Üretici, öşür yanı sıra, bir o kadar ürünü, bakanlıkça saptanan fiyat üzerinden İşe Nezareti devretmekle yükümlüydü. Bu miktar ihtiyacı karşılamadığı takdirde gerek duyulan ürün fazlası serbest piyasadan sağlanacaktı. Bu tür işlemleri yürütmek üzere bakanlık nezdinde iki umum müdürlük oluşturuluyordu: Muamelat-ı İdariye Umum Müdürlüğü aşar ve bir mislinin toplanması ve ihtiyaç nisbetinde ordulara, memur ve muhtaç halka dağıtımıyla uğraşacaktı. Muamelat-ı Ticariye Umum Müdürlüğü ise aşardan ele geçmiyen ya da ihtiyacı karşılamayan malları serbest piyasadan sağlamakla yükümlüydü. Bu genel müdürlük ayrıca üretimi arttırmak için gerekli önlemleri alacak ya da doğrudan üretimde bulunacaktı.³⁴

Bakanlığa bağlı diğer bir birim Nakliyat Umum Müdürlüğüydü. Kara, deniz ve demiryolları ile ilgili üç şubesi bulunacaktı. Muvazene Umum Müdürlüğü ise bakanlığın beynini oluşturacaktı. Ülkenin "iktisadi muvazenesi"ni sağlamak amacıyla her türlü bilgiyi toplayacak ve bunları değerlendirerek iktisadi gelişimi gerçekleştirecekti. Kemal Bey'in deyimıyla "nezaretin uzv-u mütefekkeri vazifesini" görecekti.

Bakanlıkta ayrıca bir Matbuat Kalemine yer verilmişti. İktisadi sorunlarda kamu oyunu aydınlatmak amacıyla sürekli basınla ilişkide bulunulacaktı. Bu kalem yanı sıra düzenlenecek basın toplantılarıyla bakanlık işe işlerinde tüketiciye bilgi verecekti.

İşe Nezareti besin maddesi ve diğer zaruri ihtiyaç maddeleri imal eden fabrika, değirmen, fırın, imalathane, kârgâh gibi kurumları, mağaza ve ardiyeleri, kara ve deniz taşıt araçlarını bedelini ödeyerek devralabiliyordu.

Paranın sürekli değer kaybedişi nedeniyle, öşüre tâbi olmayan, hükümetçe nakdi olarak vergilendirilen toprak ürünleri ve ham maddelerin, İşe Nezareti'nin gerekli görmesi üzerine, aynı olarak vergilendirilmesine gidilebilecekti.

Bakanlık taşra örgütü olarak belli başlı kentlerde İşe Müdürlükleri kuruyordu. Diğer yörelerde birer mübaya vekili bulunacaktı. Bunların maiyetinde tevzi ve nakliyat işleriyle meşgul memurlar çalışacaktı.

Bakanlık özellikle savaş yıllarının spekülasyon ortamında güç durumda kalan sabit gelirli memur kesimine eğiliyordu. Sübvansiyonlu erzak dağıtımına giriyor, memurların elbise, ayakkabı ve benzeri ihtiyaçlarını karşılamayı üstleniyordu.

Bakanlık ayrıca "fukara ve muhtacın sınıfı"na aşhaneler açıyordu. Kemal Bey İşe Heyeti başkanlığında bulunduğu sırada düşük bir ücret karşılığında fakir halka yemek dağıtan 25 kadar aşhane açmıştı. Bakanlık bunların sayısını arttırarak yüz bin kadar fakirin işesini sağlamayı amaçlıyordu. Bu alanda Kızılay ile ortak çabalarda bulunulacak ve Hilâl-i Ahmer aşhanelerinin bulunmadığı yerlerde Nezaret aşhaneleri açılacaktı.

Ancak Mütarekenin ilanı ve İttihat ve Terakki'nin hükümetten çekilmesi İşe Nezaretinin etkinliğini sınırlamıştı. İttihatçılar yerine Hürriyet ve İtilaf mensupları bakanlık

yönetimine getirilmiş, bir süre sonra da Çanakkale Boğazı'nın açılarak İstanbul'a erzak gelmesi üzerine iâşe işlerinin bir bakanlık düzeyinde sürdürülmesine gerek kalmamıştı. 20 Ocak 1919 günü yayınlanan bir kararname ile iâşe Nezareti kaldırılmış, yerine Ticaret ve Ziraat Nezaretine bağlı bir Taşa Umum Müdürlüğü kurulmuştu.

Sonuç

Savaş yıllarında iktidarda bulunan İttihat ve Terakki'nin iâşe politikası istikrarlı bir gelişim gösterememişti. Karneden narha kadar değişik önlemlere başvurulmuşsa da kent halkının beslenme sorununa çözüm getirilememiş, etkin bir iâşe örgütü oluşturulamamıştı. O dönemde ülkenin en yaygın kuruluşu oluşu nedeniyle parti örgütü iâşe işlerinde başı çekmiş, İstanbul Murahhası Kemal Bey ve çevresindeki esnaf kökenli anonim şirketler savaş yılları boyunca bu işi üstlenmişlerdi.³⁵

Teşvik edici bir fiyat politikası izlenmesine rağmen seferberlik nedeniyle üreticinin cepheye sevk edilmesi, tarlada üretimi önemli ölçüde aksatmıştı. Öte yandan ithal olanaklarının son derece kısılması ülkeyi otarşik bir yapıya sürüklemiş, büyük kentlerin iâşesi için Anadolu gözlenir olmuştu. Diğer taraftan fazla mahsulün müsadere edileceği korkusu üreticiyi her an yıldırıyordu.³⁶

Savaşın ilk yıllarında narh yöntemine başvurmaktan kaçınılmış, zaruri ihtiyaç maddeleri karne ile dağıtılmış, ancak serbest piyasada fiyatların alabildiğine yükselmesi sonucu narh uygulamasına geçilmişti.³⁷

İhtikârın önüne geçilmesi için bir dizi önlem alınmış, men'i ihtikâr komisyonları kurulmuş, ancak nedenleri üzerinde bir uyum sağlanamamıştı. Kimi yöneticiler sorunu bir arz-talep ilişkisi olarak görmüş,³⁸ kimileri ise ahlâk yetersizliğine yormuşlardı.³⁹

İâşecilik, İttihat ve Terakki'nin savaş yıllarında, zorunlu olarak, uygulamaya soktuğu "devlet iktisadiyatı"nın bir parçasını oluşturmuştu. Devletin ilk kez iktisadi alanda, malî kaygılardan uzak, bir denetim denemesini oluşturuyordu. Savaşan tüm devletlerde olduğu gibi iâşe işleri, İttihat ve Terakki'nin iyiniyetine rağmen, bir dizi yolsuzluklarla sonuçlanmış, ileride İttihatçılar bu yılların iktisadi bunalımından sorumlu tutulmuşlardır.

NOTLAR

1 Kemal, "İâşe meselesi", *Tanin*, 7 Teşrin-i evvel 1332, s. 2.

2 Kemal Bey sözleşmelerde güdülen iki amacı şöyle özetliyordu:

"Aynı fiyatla ve her talip olan tüccar ile akd-i mukavelede iki maksat takip edilmiştir. Biri Anadolu tüccarının kâmil menfaat-i ticariyeye iştiraki, diğeri de bu suretle teaddüd edecek tüccarın yekdiğere rakip olarak köylüden zahirenin dün fiyatla alınmamasının temini idi. İkinci mülâhazanın kuvve-i teyidiyesi olmak üzere Konya'da ikamet eden memur-u mahsusa talimât ve evâmîr-i lâzime ile olunarak köylüden dün fiyatla zahire almağa kıyam edenler bulunduğu, yahut köylü tüccara vermeyip tüccar fiyatından noksan zahire itasına talip olduğu takdirde mübayaa olunmaması tavsiye olunmuştur." *Ibid.*, 8 Teşrin-i evvel 1332, s. 2.

İzlenen üreticiyi teşvik edici fiyat politikasını Yunus Nadi şu satırlarla savunuyordu:

"...Zahirenin fazla para etmesi ziraiyatın fazlalığına mühim saik oldu, daima olur da. Bu işte öyle tavır almalı ki zahirenin fazla para etmesi ihtimali fazla miktarda zer'iyat icrasına saik olsun. Mahsulün fazlalığı zaten fiyatları tabiatıyla makul ve mutedil bir şekle irca' eder. Yunus Nedi, "İki kanun layihası", *Tasvir-i Efkar*, 8 Mart 1917, s. 1.

3 Emanet'in narhla ilgili kararı şöyleydi :

"Hiçbir şeye narh vaz' etmemekle serbest-i ticareti temin etmek azminde bulunan Emanet kendisini bu fikirden rücu'a saik olan ahval muvacehesinde teessüsünü ketm edememekle müteessirdir. Bayram akşamı 3,5 kuruşa kadar satılan şekerin kıyyesini 24 saat sonra yani ferdâsı, on kuruştan fazlaya çıkardı. Mükerreren narh vaz edilmesine rağmen çift tenekesi 40 kuruşa satılması lâzım gelen gazın beher tenekesinin Bayram günü 40 kuruşa sahildığı ve bu parayı vermeyenlere gaz kalmamıştır cevabı verildiği birçok taraftan ihbar olundu. Memleketin menafi-i aliyesi her işten akdem olduğu için tedâbir-i acile ittihazına mecburiyet görüldü.

Bakkallar tarafından satılan şekerin kıyyesine 5 kuruş narh yaz' edildi. Tüccardan buna göre mübayaatta bulunmaları lâzım gelir. Gaz narhı katiiyen mahfuzdur. Merkez, kumandanlığıyla polis müdüriyeti-ı umumiyesine de malûmat verilmiştir. Her hangi eşyada ihtikâr görülür ise ona da narh vaz' edilecektir. Narha ittiba' etmeyenler ve mevcudunu saklayanlar hakkında hükümet-i sen'iyeye bittabi vazife-i kanunîyesini icra eder". op. cit.

4 İttihat ve Terakki'nin iktisadî görüşlerini yansıtan "İktisadiyat Mecmuası" başyazarı Tekin Alp bu faaliyetleri şöyle özetliyordu :

"İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumiyesi tarafından teşkil olunan Heyet-i Ticariyye'nin istihsal ettiği 400.000 lira kâr ve temettü büyük sermayeler teşkili hususunda takip olunan gaye ve siyasetin cümle-i tezahüratındandır. Hiç şüphe yok ki ileride dahi fırkanın en büyük gayesi milli iktisadın terakkisine hâdim olabilecek büyük sermayelerin teşkiline matuf olacaktır.

Şimdiye kadar husule gelen sermayelerin suret-i istimalinde dahi pek büyük bir isabet gösterilmiştir. Evvela mezkûr sermaye ile Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, Kantariye İthalât Anonim Şirketi ve Ekmekçiler Şirketi namıyla üç büyük şirket vücuda getirilmiştir. Bu şirketler için kuvveden fiile gelinceye kadar mevcut sermayeye arz-ı ihtikâr olunuyorsa da faaliyet sahasında ilerleyip muvaffakiyet ibraz olunduktan sonra bu iptidai sermayeye artık lüzum görülmez. Çünkü esham eshâbı tarafından tediye olunur. O halde demek oluyor ki Heyet-i Ticariyye'nin vücuda getirdiği sermaye ile az müddet zarfında esas sermayeden iki üç misli fazla sermayeleri havi şirketler husule geliyor ve esas sermaye yeni yeni teşebbüsât için serbest kalıyor." Tekip Alp, "İttihat ve Terakki Fırkasının iktisadî faaliyeti -1-", *İktisadiyat Mecmuası*, Sayı 30, 7 Teşrin-i evvel 1332, s. 2.

5 İzahatname "İşe meselesi" başlığı altında Tanin gazetesinin 7, 8, 13, 15, 16 Teşrin-i evvel 1332 tarihli nüshalarında yer almaktadır.

6 "1332 senesi İttihat ve Terakki Fırkası tarafından şirketler hesaplarını teklif etmek üzere intihab edilen encümen tarafından takdim olunan rapor", *Tanin*, 15 Teşrin-i evvel 1332, s. 3., 16 Teşrin-i evvel 1332, s. 3. Rapor şu satırlarla son bulmaktadır :

"Heyet-i Mahsuse-i Ticariyye'nin müddet-i işigâlâtı zarfında 1.762.377 lira ciro yapmış olmasına nazaran 273.374 liradan ibaret olan temettüât-ı safiye vehleten istisgar edilebilirse de heyetin kasd-ı ihtikârdan mübâadette sırf tehvin-i ihtiyacât-ı ahâliyi nazar-ı dikkate aldığı unutulmamalıdır.

Şu hesabatı nazaran temettuat-ı safiye yüzde 15,5 ve 65.110 liraya balığ olan mesârif-i umumiyye de yüzde 2,67 nisbetindedir. Bu kadar azım bir cironun tedvini için vukua gelen mesârifin asgarî bir nisbette bulunması temşiyet-i umur ve muamelâtteki meleke ve maharet-i irae etmekle şayan-ı takdir görülmüştür."

O dönemde İttihat ve Terakki'nin yarı resmî yayın organı olan Tanin gazetesi, işe işlerinin parti örgütüne devredilmesinin bir zorunluluk sonucu ortaya çıktığını, Emanet'in bu işi üstlenecek örgütsel gücü olmadığını, bu nedenle Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin denetiminin İttihat ve Terakki İstanbul örgütüne bırakıldığını savunuyordu :

"Bir taraftan hükümet, diğer taraftan Emanet müstâcel pekçok tedbirlere tevessül ettilerse de o zaman kâmilten gayr-ı millî eller altında bulunan piyasayı buhrandan, halkı dünyanın gayr-ı tabii müzâyakasından kurtaramadılar. Bütün müzâyakalar şöyle dursun hatta İstanbul'un başlıca gıdasını teşkil eden ekmek bile bulunmaz oluyordu. Kısa bir tefebbu ile sabit oldu ki en mühim ihtiyacı hükümetin veya Emanetin veya herhangi muavin bir teşkilâtın eli altında toplamak zarurî idi ve bu zaruret diğer bütün Avrupa memleketlerinde cereyan eden ahval ile büsbütün tezahür ediyordu. İşte bundan dolayı Emanet İstanbul heyet-i merkeziyesinin gerek şehir dahilindeki teşkilâtından gerek harîcde bulacağı muavenetten istifade etmek istemiştir. Bu suretle teşkilât-ı hususiyesi pek nâtamam olan Emanet hemen hemen yegâne olarak bulabildiği ve kendince en emniyet-i vasiata addettiği bu teşkilâtın istifadeye karar verdi." "İstanbul'un iâşesi dolayısıyla İstanbul heyet-i merkeziyesinin vesatet ettiği bir Heyet-i Mahsusa-i Ticariyyeye ait hesabat" *Tanin*, 28 Eylül 1332, s. 1.

- 7 Cihet-i askeriyece belediyeler namına yemeklik tedarik olunmak üzere Hazine'ce Harbiye Nezaretî'ne 500.000 liralık avans itası hakkında kanun, 21 Şubat 1331, *Düstur* II. tertip, 8. cilt, s. 459 - 460.
- 8 Hazine-i Maliye'ce Şehramaneti'ne 500.000 lira avans itası hakkında kanun-u muvakkat, 10 Mart 1332, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 769.
- 9 Ekmeklik tedariki için Maliye Nezaretî'nce taşra belediyelerine 100.000 liraya kadar avans itası hakkında kanun-u muvakkat, 28 Mart 1332, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 796 - 797.
- 10 Mevadd-ı gıdaiyye ve havaic-i sairinin suret-i fûruht ve tevzii hakkında kanun-u muvakkat, 18 Nisan 1332, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 960 - 961.
- 11 Sadrazam Talât Paşa bu gelişmeyi şöyle ifade edecekti :

"Biz bugünkü teşkilâtımızın esasını geçen seneden beri vaz' etmiş ve daha o vakit işe başlayarak Almanya'da bilhassa iâşe meselesiyle meşgul olmuş erbab-ı ihtisastan bir zâtı buraya celb etmiş idik. Bu mütehasssın vürudıyla beraber bizde de Almanya'dakine müşâbih teşkilât vücuda getirildi." "Sadrazam Paşa Hazretlerinin iâşe meselesi hakkındaki beyanatı" *Tasvir-i efkâr*, 21 Şubat 1917, s. 1.

- 12 İâşe kanun-u muvakkatı, 10 Temmuz 1332, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 1230 - 1231.
- 13 22 Ramazan 1334 (10 Temmuz 1332) tarihli iâşe kanun-u muvakkatının 4 ve 6 ncı maddelerini muaddele kanun-u muvakkat, 25 Teşrin-i evvel 1332, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 1374.
- 14 22 Ramazan 1334 (10 Temmuz 1332) tarihli iâşe kanun-u muvakkatının suver-i tatbikiyesi hakkında nizamname, 29 Ağustos 1332, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 1275 - 1281.
- 15 Merkez İâşe Heyeti ayrıca Romanya'dan Bulgaristan'ın payına düşen, ancak bu ülkenin ihtiyaç duymadığı fasulye, bulgur gibi bazı malları da takas yoluyla Türkiye'ye sevk ettiriyordu. Bu arada Heyet, Avusturya'dan şeker getirtmeye girişmiş, Millî Kantariye İthalât Şirketi'nin Avusturya ile 2.000 vagon şeker ithali için imzaladığı sözleşmeyi bir komisyon ödiyerek devralmıştı. Heyetin diğer bir girişimi ucuz sabun temini için müttefik ve tarafsız ülkelerden soda ithaliydi. "İstanbul'un iâşesi meselesi", *İkdam*, 7 Mart 1917, s. 1.
- 16 Sadrazam Talât Paşa narh yönteminin sakıncalarını Ayan Meclisinde şöyle özetliyordu :

"İâşe Komisyonu halkın yemekliğe mahsus olan ihtiyacını tehvine sarf-ı mesai etmekle beraber son zamanlarda fazlaca meydan alan ihtikârı da izale esbabını düşünmektedir. Hükümet bittabi ihtikâra bigane kalamaz. Başka memleketlerde buna karşı ittihaz edilen tedâbir alekser mahzurlu neticeler verdiğinden biz bunun için ayrıca bir teşkilât yapmayı ve bu teşkilât ile İâşe Komisyonunun iştigal etmesini muvafık bulduk. Mesele hadd-i zâtında tasavvur edildiği kadar basit olmayıp erzağa ve havaic-i zaruriyye narh koymak suretiyle ihtikâra galebe edileceği doğru değildir. Öyle olsa idi hükümet ihtiyacıtan madâd olan erzağı tayin ve bunlara narh vaz' ederek işin içinden çıkardı. Halbuki her memlekette bittecrûbe sabit olmuş hakayıktandır ki bu kabil eşyadan hangisine narh konulacak

olur ise piyasadaki mevcudu derhal kaldırıyor; halk temin-i ihtiyaç esbabından mahrum kalıyor. Fazla olarak bu erzak el altından gizlice ve daha fazla fiyatla satılmaya devam ediyor." "Sadrazam Paşa Hazretlerinin iâşe meselesi hakkındaki beyanatı", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Şubat 1917, s. 1.

- 17 "İâşe meselesi - İâşe Heyeti müdür-ü umumisiyle bir mülâkat", *Sabah*, 13 Mart 1917, s. 1.
- 18 Mevadd-ı gıdayıye ve havaic-i sairinin suret-i fûruhtu hakkında 18 Nisan 1332 tarihli kanun-u muvakkatın birinci maddesine müzeyyel kanun-u muvakkat," 25 Temmuz 1332, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 1255. Geçici yasanın ikinci maddesi bedelin kentlerde Cemiyet-i Umumiyye ve Ticaret Odası üyelerinden seçilecek beş kişilik, kent dışında ise belediye ve Umumi Meclis üyelerinden seçilecek yine beş kişilik komisyonlarca saptanacağını belirtiyor.
- 19 Mevadd-ı gıdayıye ve havaic-i sairinin suret-i fûruht ve tevzi'i hakkında kanun, 5 Nisan 1333, *Düstur*, II. tertip, 9. cilt, s. 632-634.
- 20 Ordu-yu Hümayun ile ahâlinin iâşesini temin zımında neşredilen 10 Temmuz 1332 tarihli kanun-u muvakkatın suver-i tatbikiyesi hakkında 29 Ağustos 1332 tarihli nizamname makamına kaim olmak üzere tanzim olunan nizamname, 12 Nisan 1333, *Düstur*, II. tertip, 9. cilt, s. 632-634. Nizamnameye göre yeni iâşe muntakaları şu yöreleri kapsıyordu :
Birinci muntika : İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Kastamonu (Sinop sancağı hariç) vilâyetleriyle Bolu, Çatalca, Kal'e-i Sultaniyye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar Sahib, Niğde, Menteşe ve Teke livaları.
İkinci muntika : Diyarbekir ve Mamuretülaziz vilâyetleriyle Maraş, Urfa, Ayıntap livaları.
Üçüncü muntika : Sivas, Trabzon vilâyetleriyle Kayseri, Samsun ve Sinop livaları.
Dördüncü muntika : Adana, Halep, Şam, Beyrut vilâyetleriyle Kudüs, Cebel-i Lübnan, İçel livaları.
Beşinci muntika : Musul vilâyeti ile Zor livası.
- 21 Birinci İâşe Muntikası reisi Kemal Bey kendi bölgesinde girişeceği faaliyetlerle ilgili şunları söylüyordu :
- "Her türlü maaş eshabına sekiz on kaleminden aşağı olmamak ve mecmu'u 300 kuruşu geçmemek üzere muntazaman her ay erzak vereceğim. Vereceğim erzak, pirinç, bulgur, gaz, şeker, sabun, petrol, zeytinyağı, kahve vesairedir. Maaş sahibi olsun olmasın, işi bozuk ve bu galâya kesesi mütehammil olmayanlara yardım etmekte bulunan aşhanelere dahi muavenet ederek bu teşkilâtı 200.000 kişiyi iâşe edecek bir kudrete malik kılacağım. Bundan başka ekmek ve şeker tevziatına dahi muntazaman devam olunacaktır. ... Bunlardan maada diğer mümkün olacak bazı erzak için de tevziat yapılacaktır." "Birinci İâşe Muntikası reisiyle mülâkat", *İkdam*, 28 Temmuz 1917, s. 1.
- 22 Ahmet Emin (Yalman) iâşe işlerinin sivil makamlardan alınarak askeri makamlara devrini şu gerekçeye bağlıyordu :

"İâşe meselesi harp zamanında memleketin müdafaası ve mukavemet kabiliyetinin idamesine müteallik bir mesele mahiyetini aldığı cihetle bu meseleyi müdafa-yı milliye meselelerinin hepsiyle birden meşgul olan ve memleketin nakliye vasıtalarını ve istihsal kuvvetini memleketin müdafaası namına icab ettiği gibi kullanmak selahiyetini haiz bulunması Harbiye Nezaretinin murakabesi altına vermekten münasip ve tabii bir şey olmazdı". Ahmet Emin, "İâşe-i Umumiye kararnamesi", *Sabah*, 21 Ağustos 1917, s. 1.

Yusuf Hikmet Bayur ise gelişmenin politik boyutunu şöyle yorumlar :

"Bu olayı Talât - Enver, sivil - asker çatışmasının bir belirtisi ve askeri makamlardan alınan vagon vesikalarının nüfuzlu kimselerce satışa çıkarılmasının bir sonucu sayılmalıdır. Bu işten Talât yenilmiş olarak çıkar ve halkı besleme görevi Talât ve sivillerden Enver ve askerlere geçer." Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, III. cilt, 4. kısım, Ankara, 1967, s. 537-538.

İâşe sorununda Talât - Enver çekişmesi için bkz : *Talât Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1946, s. 32-34.

- 23 İaşe-i umumiyye kararname, 18 Ağustos 1333, *Düstur*, II. tertip, 9. cilt, s. 708-710.
- 24 "İaşe-i umumiyye talimatnamesi", *İkdam*, 24 Ağustos 1917, s. 1-2; "İaşe kararnamesinin suret-i tatbikiyesi hakkında tanzim edilen talimatname", *Sabah*, 24 Ağustos 1917, s. 1-2.
- 25 İaşe Umum Müdürlüğünün bu hususta yayınladığı karar şöyleydi :
- "İaşe Müdüriyet-i Umumiyesinden,
Ol babbaki İaşe kararnamesi mucibince alış veriş memnu' olan ekmeklik ve yemlik hububat ve müstahsalâtı (bulgur, dakik, makarna, şehriye, irmik ve sair) ile zeytin yağı, zeytin tanesi, şeker ve pirinçten bakkal ve tüccar mağaza ve depolarında mevcut olan miktar 30 Ağustos 333 den itibaren beş gün zarfında İstanbul vilâyetine bir beyanname ile behemahâl bildirmeleri ve bu müddet zarfında beyannamelerini vermeyenlerde zuhur edecek bu nev'i mevadd-ı İaşenin mektum addiyle zabt edileceği ilân olunur." "İaşe Müdiriyyet-i Umumiyesinin tedbirleri", *Sabah*, 30 Ağustos 1917, s. 1-2.
- 26 Ahmet Emin (Yalman) izlenen politikayı şu satırlarla savunuyordu :
- "Meselâ evinde elektrik olan bir aile petrol tevzi'inde niçin elektririk olmayan bir aile ile müsavi muamele görsün. Bir tarafta ihtiyaca kâfi petrol tedarik edilemesin, diğer tarafta petrol yalnız kilerde muattal olarak dursun veya el altından fazla kârla satılsın 1." Ahmet Emin, "İaşe işlerinin tanzimi", *Sabah*, 30 Ağustos 1917, s. 1.
- 27 Memurların suret-i İaşesi hakkında kararname, 25 Eylül 1333, *Düstur*, II. tertip, 9. cilt, s. 736.
- 28 İaşe-i umumiyye kanunu, 4 Nisan 1334, *Düstur*, II. tertip, 10. cilt, s. 437-431.
- 29 "İaşe Meclisi teşekkül etti", *Tanin*, 14 Nisan 1918, s. 3.
- 30 Şükrü Paşa, Nuri Bey ve Ahmet Rıza Bey'lerin istifaları üzerine boşalan üyeliklere Çihrüksulu Mahmut Paşa, Topçu feriki Rıza Paşa ve Mavrokordato Efendi seçilmiştir. "İaşe Meclisi", *Tanin*, 25 Nisan 1918, s. 3.
- 31 "İaşe Meclisinin ilk içtimâ'ı", *Tanin*, 21 Nisan 1918, s. 3.
- 32 Osman Nuri (Ergin) bu gelişmeyi şöyle değerlendiriyor :
- "Gittikçe ehemmiyet kesbeden İaşe işlerinin askeri cihette merbut bir umum müdürlük halinde görülmesinde de arzu edildiği nisbette fayda görülmediğinden bu vazifenin bir kere de kabineye dahil olacak bir mes'ul nazır marifetiyle ifası tensib edilmiş ve mezkûr nezarete harp bidayetinden beri milli şirketlerin başında bulunarak tecrübesi artmış ve cemiyetin her tarafta mevcut olan teşkilâtı dolayısıyla kendisi başta oldukça muvafakiyeti tabii görülmüş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey nasb edilmişti." Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, I. cilt, İstanbul, 1338/1922, s. 875.
- 33 İaşe Nezareti hakkında kararname, 30 Temmuz 1334, *Düstur*, II. tertip, 10. cilt, s. 558-562.
- 34 "İaşe teşkilâtı etrafında - İaşe Nazırının matbuata beyanatı", *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s. 1-2; "İaşe Nazırımızın beyanatı", *Sabah*, 25 Ağustos 1918, s. 1.
- 35 Kemal Bey, İttihat ve Terakki döneminde izlenen iktisat politikasını şöyle özetliyordu :
- "İttihat ve Terakki Cemiyeti iptida askere, sonra memurlara istinad etti. Askerin siyasetle işigali doğru bir şey olmadığı bütün cihanca müsellemler olduğundan bundan ergeç el çekileceği tabiidir. Memurlara gelince : Onlara hangi fırka bol maaş ve yüksek memuriyet vaad ederse o tarafı tercih ettiği görülür. Askerle memura istinad etmenin mahzuru bu suretle anlaşılınca esnaf cemiyetleri teşkilıyla onlardan ahz-ı kuvvet edilmesi düşünüldü ve filhakika bu cemiyetlerin başına ikame edilen Kâtib-i mes'uller vasıtasıyla esnafı arzu edilen tarafa imale taht-ı imkânâ alındıysa da bir kuru kalabalıktan ibaret olan esnaf ancak sokak nümayişlerinde işe yaramaktadır. Şu halde bunlardan da İttihat

ve Terakki Cemiyeti istifade edemiyor. Binaenaleyh sair memâlik-i mütemeddinede olduğu gibi memleketimizde de bir burjuva sınıfı vücade getirilerek İttihat ve Terakki Cemiyetinin bu sınıf sayesinde idame-i mevcudiyetine çalışmak icab etmekte ve bu maksatla cemiyet millî şirketler teşkiline, millî bir banka gûşadına ve müslüman esnaf ve tüccarın birer cemiyet halinde birleşmelerine gayret eylemektedir." Osman Nuri, *Ibid.*, s. 868 - 869.

- 36 Vedat Eldem, "Cihan Harbinin ve İstiklâl Savaşının ekonomik sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, editör: Osman Okyar, Ankara, 1975, s. 377 - 378.

- 37 Sadrazam Talât Paşa Mebusan Meclisinde narhla ilgili olarak şunları söyleyecekti :

"Bidayette işe heyetleri yalnız ekmek tedariki ile iştigal ediyordu. Fakat fiyatların terfi' üzerine elyövüm daire-i faaliyetini tevessii ederek ekmek, fasulye, pirinç, buğday, gaz, şeker tedarik ve tevziine memur olduğu gibi Romanya'dan hissemize düşen mühim miktarda erzağın buraya getirilmesi ile meşguldür. Narh vaz' etmek ve ceza tayin eylemek tereffu-i fiyaya mani olamayacağından biz bilvasıta fiyatlar üzerine icra-i tesir etmeyi düşündük. Bunun için de gerek dahilden ve gerek haricden gelecek eşyanın vesait-i nakliyesini işe heyetine verdik". "İşe meselesi", *Tasvir-i Efkâr*, 11 Mart 1917, s. 1.

- 38 Kemal Bey ihtikârın nedenlerini şöyle açıklıyordu :

"...İhtikâr denilen muamelât-ı hazıra, nedretten ve devrandan ileri gelen bir piyasa buhranından ibarettir. Bunun da başlıca âmili piyasada paranın kesreti ve eşyanın nedretidir. Terâküm eden sermaye nedretini gördüğü eşyaya doğru büyük bir hücum icra etmekte ve bundan ihtikâr işleri tevelliüd eylemektedir. Binaenaleyh buna karşı yapılacak şey, piyasa ceryanlarını takip ve bunları iktisadî kanunlara nazaran sevk ve idare ederek mümkün mertebe para ile eşya arasındaki arz ve talep ceryanının tabii bir seyir takip etmesini temine çalışmaktan ibarettir. "İşe Teşkilâtı etrafında - İşe Nazırının matbuata beyanatı", *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s. 2.

- 39 Savaş yıllarında oluşturulan ahlâk sosyolojisi için bkz. : Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Solidarist düşünce : Halkçılık", *Toplum ve Bilim*, Bahar 1977, s. 92 - 123; Zafer Toprak, "Halkçılık ideolojisinin oluşumu", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, İstanbul 1977, s. 14 - 16.

RATIONING POLICY OF THE UNION AND PROGRESS IN THE FIRST WORLD WAR

ABSTRACT

Following the outbreak of the First World War an acute shortage of essential goods such as bread, sugar, oil, etc. occurred in the Ottoman Empire. The Committee of Union and Progress was forced to intervene and a Special Trade Board was established under the direction of Kemal Bey, the Istanbul delegate of the C.U.P. National buying organisations were set up, followed by requisitioning, distribution centres and rationing. Upon the rumours of profiteering, the municipalities overtook the rationing out of food supplies and the needs of the civilian population. Then came the Central and Provincial Committees headed by a German expert. At first, the authorities seemed reluctant to establish maximum prices in order to prevent price-increases, then they were forced to fix them. The civilian authorities being unsuccessful, the hard task was handed out to the military authorities, and the General Supply Direction was established. In 1918, a special ministry was founded, and the Ottoman war economy became, to a large extent, a controlled economy.